

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ

УДК 336.77.067: 627.5

В. К. Гаркавко, В. Ю. Баранюк

Національний університет харчових технологій, м. Київ

МЕЛІОРАЦІЙНЕ КРЕДИТУВАННЯ ЯК ЗАПОРУКА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В ГАЛУЗЯХ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Досліджено теорію і хронологію розвитку меліораційного кредитування. Із посиланням на світовий та вітчизняний досвід підкреслено необхідність його відродження як дієвого чинника піднесення сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: сільськогосподарське виробництво, меліораційний кредит, меліораційне кредитування, меліораційні фонди, меліораційні товариства.

Исследованы теория и хронология развития мелiorационного кредитования. Со ссылкой на мировой и отечественный опыт подчеркивается необходимость его возрождения как действенного фактора подъема сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: сельскохозяйственное производство, мелiorационный кредит, мелiorационное кредитование, мелiorационные фонды, мелiorационные товарищества.

We study the theory and chronology of development of the melioration lending. According to the international and native experience the need for its revival is highlights as an effective factor of raising of agricultural production.

Keywords: agriculture production, meliorative credit, meliorative lending, meliorative funds, meliorative partnership.

Ринкові трансформації, розпочаті в Україні понад два десятиріччя тому, вимагають докорінного перегляду всієї концептуальної системи подальшого соціально-економічного розвитку країни. Зокрема, необхідно переглянути всю систему сільськогосподарського кредитування. Останнє доречно організовувати таким чином, щоб забезпечити ефективний розвиток меліораційного кредитування. Для цього потрібно детально проаналізувати весь історичний досвід розвитку меліораційної справи.

Розглянемо теоретичний аспект проблеми організації меліораційного кредитування на основі наукової спадщини О. І. Скворцова [11], І. С. Бліоха [1], З. С. Каценеленбаума [5–8] та ін.

Меліораційний (меліоративний) кредит як важливий чинник розвитку вітчизняного агровиробництва набув поширення наприкінці XIX ст. Вагомий внесок у теорію його розвитку і практичне впровадження здійснили вітчизняні науковці-сільгоспекономи і державні діячі О. І. Скворцов [11], І. С. Бліох [1], З. С. Каценеленбаум [5–8], С. Ю. Вітте [6, с. 333, 335–336, 341; 7, с. 305, 307–308, 311–312], О. С. Єрмолов [6, с. 333, 335–336, 341; 7, с. 305, 307–308, 311–312, 334], М. Я. Герценштейн [6, с. 407, 409; 7, с. 334, 336], К. А. Вернер [2], О. А. Мануйлов [6, с. 408–409; 7, с. 335–336], П. І. Ляшенко [9], О. В. Чайнов [12], М. Д. Кондратьєв [7, с. 336], М. П. Огановський [6, с. 410; 7, с. 337] та ін.

Меліораційний кредит спрямовували на фінансування меліораційних заходів (підвищення родючості ґрунтів шляхом осушення, зрошення, використання добрив, захисних насаджень, очищення ґрунту від каміння тощо; створення якісно нових умов для вирощування сільськогосподарських культур й інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Тому на відміну від поземельного та іпотечного меліораційне кредитування сприяло появі нових джерел доходу, за допомогою яких сільськогосподарські виробники виплачували свої кредити [3, с. 82–83].

За терміном дії меліораційний кредит може бути довгочасним і залежати від тривалості тих чи інших меліораційних робіт. Однак, на противагу іпотечному кредитуванню, термін дії позики з бажаннями позичальника тут не співвідноситься, оскільки на відміну від меліораційного необхідність довготривалості й амортизації за іпотечного кредитування можна пояснити повільним поверненням капіталів, витрачених на господарські покращення. Проте основи довготривалості й амортизації за меліораційного кредитування впливали з інших економічних підстав – позика під покращення землі як джерела постійної диференціальної ренти не становить певної межі для терміну їх дії, як це має місце за іпотечного кредитування. Тому основи меліораційних позик, здійснюваних шляхом випуску особливих рентних свідоцтв, без зазначення капітальної суми, а лише з визначенням розміру рентних платежів, детально були розроблені ще К.-Й. Родбертусом-Ягецовим [2, с. 944; 3, с. 83]. Отже, саме здатність землі приносити ренту незалежно від того, хто нею володіє дозволяє застосовувати меліораційний кредит на засадах довгостроковості, що зменшує для позичальника ризики, пов'язані з коливаннями поточного процента. Меліораційні позики можуть бути як довготривалі, так і довічні (у разі переукладання угод між позичальниками й позикодавцями після закінчення терміну їх дії залежно від потреби й бажання даних суб'єктів під обов'язкові державні гарантії для позичальників) [3, с. 84].

Відомий вітчизняний економіст О. В. Чаянов, досліджуючи питання організації як меліораційної справи загалом, так і меліораційного кредитування зокрема, поділяв господарства на капіталістично організовані (нетрудові) й селянські трудові, відносячи до перших ті, які отримують найповнішу віддачу (максимальний прибуток) на вкладений у підприємство капітал [12, с. 44–45]; завданням же других є отримання «засобів існування господарюючої сім'ї шляхом найбільш повного й можливо раціонального використання засобів виробництва, що є в її розпорядженні, й робочої сили самої сім'ї» [Там само, с. 44].

За О. В. Чаяновим, для капіталістичного нетрудового господарства меліорація економічно вигідна тоді, коли дохід на вкладений меліораційний капітал вищий за норму капіталістичного процента або норму процента меліораційного кредиту (якщо такий існує) [Там само]. Для трудового ж селянського господарства, незважаючи на те, що й воно «буде прагнути покрити свої потреби шляхом робіт найбільш вигідних, що дають найбільшу оплату праці, і тому менш тягарних» [Там само, с. 45], вирішальним критерієм, виходячи з вищезазначеного його завдання, буде не прибуток, а «співвідношення між ступенем задоволення потреб господарюючої сім'ї й тягарністю виконуваних робіт» [Там само], навіть у разі певної збитковості (коли, скажімо, для даного типу господарств можуть використовувати й такі джерела доходу, оплата праці в яких стоїть значно нижче заробітної платні» [Там само]. Таким чином, за Чаяновим, меліораційне кредитування для різних типів сільськогосподарських виробників має всі підстави стати затребуваними, а отже, вигідним і для самих банківських та кредитних установ.

Меліораційний кредит – невід'ємний складник поземельного кредиту, який стала видавати країна з другої половини XVIII ст., з часу заснування перших (ще дворянських) банків (у 1754 і 1786 рр.) [1, с. 120]. Перший меліораційний

фонд (1815) – «Капітали сільської промисловості південної Росії» – сприяв розвитку сільського господарства Таврійської, Херсонської та Єкатеринославської губерній (а з 1849 р. – ще й Бесарабії) [6, с. 328; 7, с. 303]. У 1839 р. цей фонд було передано до Міністерства держмайна і в цьому ж році вийшло положення «Про капітали сільської промисловості південної Росії» із більш точним визначенням організації даного фонду, який функціонував майже без змін до 1903 р., коли банк «Новоросійський капітал» об'єднав із загальним меліораційним фондом [6, с. 329; 7, с. 303–304].

У пореформений період (після 1861 р.) у зв'язку з припиненням надання земельних позик державними кредитними установами зростаючий унаслідок скасування кріпосного права попит на ці позики задовольняли приватні установи: у 1864 р. було створено Херсонський земський банк для здійснення фінансових операцій у вищезгаданих губерніях, у 1866 р. – товариство взаємного поземельного кредиту, а з 1871 р. протягом двох років було засновано ще одинадцять акціонерних земельних банків [1, с. 121; 9, с. 638].

Вагому роль в організації меліораційного кредитування відігравали меліораційні товариства, створювані згідно з територіальним поділом країни (губернські, міські, повітові), які з початком XX ст. періодично проводили свої з'їзди, зібрання тощо [6, с. 357, 409–414; 7, с. 331, 336–340].

Із XIX ст. меліораційне кредитування набуло поширення і в інших країнах світу [1, с. 9–119; 6, с. 1–51; 7, с. 5–52; 8, с. 124–125] – у Європі (Царство Польське [1, с. 9–20], Великій Британії (поява в цій країні меліораційно-кредитних товариств знищило лихварство [Там само, с. 21–22]), німецькі землі (тут меліораційне кредитування отримувало велику підтримку як з боку невеликих товариств, так і управлінь місцевих адміністрацій через провінційні каси, державні установи поземельного кредитування) [Там само, с. 40–41, 52]; існувало ефективне меліораційне законодавство [Там само, с. 43, 45–46, 48–50, 59, 66]), Бельгія [Там само, с. 67–74], Франція [Там само, с. 75–89], Італія (позики надавали так звані установи рухомого землеробського кредиту [Там само, с. 91]), Іспанія й Португалія (у цих країнах подібне кредитування здійснювали з «незапам'ятних» часів [Там само, с. 99]), Австро-Угорщина (видачу позик співвідносили з оцінкою якості земель [Там само, с. 105]), включаючи Галичину (де місцевий сейм видав у 1883 р. постанову про видачу меліораційних позик Крайовим банком [Там само, с. 107]), Румунія [Там само, с. 108–112], Туреччина [Там само, с. 112–114]), США (де у зв'язку з особливостями діючого на той час «гомстедакту» іпотеку виключали, а законодавство спрямовувало на збільшення кількості селян-власників [Там само, с. 116–117]).

Падіння цін на зернові в другій половині XIX ст. обумовило формування в країні меліораційного кредитування на загальнодержавному рівні. Для вироблення загальних принципів меліораційного кредитування була створена спеціальна комісія під головуванням міністра держмайна Російської імперії. Після майже чотирьох років роботи (із 23 лютого 1891 р. по 7 січня 1895 р. [6, с. 333; 7, с. 305]) комісія сформувала Проект організації меліораційного кредиту (6 травня 1895 р. були видані Тимчасові правила про позики на меліораційні заходи [2, с. 947]), який отримав законодавчу санкцію лише в 1896 р. [5, с. 709]. Однак операції з меліораційного кредитування не набули поширення, що обумовило доопрацювання тимчасових положень про меліораційні позики і прийняття 29 травня 1900 р. «Закону про позики на сільгосппокращення», суттєво доповненого законами від 27 травня 1910 р. і 13 квітня 1911 р. [6, с. 341–343; 7, с. 312–313]. Позики перераховували з особливих рахунків Міністерства землеробства [2, с. 947], а видавали відділи Сільської економіки й Сільськогосподарської статистики або

за посередництва земств і місцевих комітетів про позики на сільгосппокращення [5, с. 709–710; 6, с. 313; 7, с. 343].

Згідно з даним меліораційним законодавством позики видавали для таких заходів:

- 1) осушування й зрошування земель, а також укріплення берегів річок, ярів і сипучих пісків;
- 2) лісорозведення;
- 3) розведення фруктових садів, виноградників і хмільників;
- 4) розчищення незручних земель;
- 5) облаштування хутірських господарств (у разі розселення селян у межах виділених їм земель);
- 6) спорудження погребів для виноробства, придбання виноробного інвентарю, а також обладнання для вогневого просушування плодів;
- 7) зведення комор, скотних дворів, стаєнь, клунь, сушилень, хмелесушилень;
- 8) облаштування виробництв для переробки власної сільськогосподарської продукції (маслоробень, сироварень, млинів і лісотехнічних виробництв);
- 9) придбання племінної худоби;
- 10) витрати на розвиток травосіяння;
- 11) рибальство [5, с. 709; 6, с. 342–343; 7, с. 312–313].

Проте впровадження меліораційного кредитування в розглядуваний період (до 1917 р.) себе не виправдало, так само не справдилися сподівання тогочасної влади щодо активної допомоги земств у наданні земельних позик (оскільки більшість позик ішла на підтримку безперспективних поміщицьких господарств). Це спонукало сільськогосподарську комісію Державної думи розпочати розробку загальних принципів реорганізації меліораційного кредиту, створивши спеціальну підкомісію. Уряд зі свого боку проектував реформу меліораційного кредиту, проте пов'язував її із впровадженням передбачуваним заснуванням державного меліораційного банку [5, с. 710–711], про що, зокрема, ставилося питання на І Південно-Руському меліораційному з'їзді, який пройшов в м. Одесі в 1909 р., та Московському меліораційному з'їзді (1913) [6, с. 357, 413].

Підкреслюючи важливість функціонування меліораційного банку в справі реорганізації меліораційного кредитування, відомий на той час фахівець банківської справи З. С. Каценеленбаум наголошував, що «разом із тим і питання про організацію меліораційного кредиту отримає інше рішення» [Там само, с. 359], оскільки «Меліораційний банк в якості самостійної установи або в якості незалежного відділу іншого більш обширного «Державного земельного й сільськогосподарського банку» повинен складати частину усієї системи. Поруч із меліораційним відділом до загальної системи кредиту повинен увійти відділ сільськогосподарський, постачаючий селянське господарство оборотним кредитом, і відділ земельний, зайнятий ліквідацією старих відносин і видачею нових позик під земельне забезпечення.

Якби організувався меліораційний банк, то пасив його, найбільш правильно було б складати на таких же початках, на котрих складаються пасиви інших установ довгострокового кредиту, а саме, відпустивши єдиначасово (рос. мовою «единовременно» – прим. авторів публікації) з коштів казни певну суму для утворення основного капіталу, випускаючи потім для видачі позик меліораційні операції. Якщо реалізація облігацій буде надана самим позикобравцям, то для запобігання падіння курсу бажано випускати облігації з більш високого проценту. Різниця між процентами, проплачуємими по облігаціям, й процентами, здійсмаєми-

ми за позиками, оскільки ця різниця не покривається доходом з основного капіталу, повинна поповнюватися в бюджетному порядку.

При таких умовах операції меліораційного кредиту можуть зростати в багато разів не обтяжуючи надмірно державного бюджету» [6, с. 359–360].

З огляду на подальші політичні потрясіння другого десятиріччя XX ст. ці задуми не були втілені в життя, незважаючи на деякі спроби реанімування меліораційної справи й меліораційного кредитування (після їх «забуття» в 1918 р. [7, с. 317]) у часи непу (зокрема, організація меліораційних товариств [4] та створення Всекобанком меліораційних фондів [10, с. 5]).

Висновки. У наш час для успішного поновлення меліораційного кредитування необхідне виконання таких умов: 1) створення стабільно функціонуючих кредитних меліораційних фондів; 2) об'єднання дрібних меліораційних товариств за територіальним (районним, обласним, загальнодержавним) коопераційним принципом із подальшим створенням загальнодержавного меліораційно-коопераційного центру; 3) установлення чітких правил повернення меліораційних позик нарівні з державними зборами й податками (оскільки згідно з діючою системою кредитування кредитні установи не завжди можуть стягнути позики саме в грошовому еквіваленті); 4) дозвіл на встановлення плати за користування водогосподарськими й меліораційними спорудами і підприємствами для пришвидшення самооплатності меліорації, здійсненої скооперованими меліораційними товариствами [10, с. 10].

Бібліографічні посилання

1. **Блиох И. С.** Мелиорационный кредит и состояние сельского хозяйства в России и иностранных государствах / И. С. Блиох. – СПб. : Семенов. типолитография (И. Ефрона), 1890. – 250 с.
2. **Вернер К.** Кредит (в сельском хозяйстве) / К. Вернер // Полн. энцикл. рус. сел. хозяйства и соприкас. с ним наук; гл. ред. А. Ф. Рудзкий. – СПб., 1901. – Т. 4. – С. 942–948.
3. **Гаркавко В. К.** Теорія і практика меліоративного кредиту: досвід історії / В. К. Гаркавко // Екон. простір : зб. наук. пр. – Д., 2007. – № 2. – С. 81–88.
4. **Ефремов Н.** Как организовать мелиоративное товарищество / Н. Ефремов // Новая деревня. Двухнед. науч.-попул. иллюстр. журн. для земледельцев. – 1924. – 1 июля. – № 7. – С. 26–30.
5. **Каценеленбаум З. С.** Мелиорации и мелиоративный кредит / З. С. Каценеленбаум // Полн. энцикл. рус. сел. хозяйства и соприкас. с ним наук; гл. ред. И. Сладковский. – СПб., 1912. – Т. 12. – С. 705–711.
6. **Каценеленбаум З. С.** Мелиорации, мелиоративные товарищества и мелиоративный кредит в России / З. С. Каценеленбаум. – 3-е изд. перераб. – М. : Типография Н. Желудковой, 1919. – 416 с.
7. **Каценеленбаум З. С.** Мелиорации, мелиоративные товарищества и мелиоративный кредит в России / З. С. Каценеленбаум. – 4-е изд. перераб. – М. : Изд-во т-ва «Земля», 1922. – 345 с.
8. **Каценеленбаум З. С.** Учение о деньгах и кредите: в 2 ч. / З. С. Каценеленбаум. – 2-е изд. доп. – М. : Экон. жизнь, 1927. – Ч. 2: Кредит и кредитные учреждения. – 568 с.
9. **Лященко П.** Кредит в сельском хозяйстве / П. Лященко // Полн. энцикл. рус. сел. хозяйства и соприкас. с ним наук; гл. ред. И. Сладковский. – СПб., 1912. – Т. 12. – С. 637–651.
10. **Пермяков Н.** Мелиоративный кредит Всекобанка / Н. Пермяков // Вестн. ирригации. – 1926. – № 4. – С. 5–13.
11. **Скворцов А.** Мелиорационный кредит и организация государственных мероприятий для подъема нашего земледелия / А. Скворцов // Север. Вестн. Журн. литературно-науч. и полит. – СПб., 1891. – № 6. – С. 51–71.
12. **Чаянов А.** Экономическая сторона мелиораций в крестьянском хозяйстве / А. Чаянов // Агроном. журн. – 1914. – Кн. 1. – С. 43–51.

Надійшла до редколегії 28.12.2013